

ČESKÁ

AMERKA

Chicago

JAROSLAV KŘÍŽ

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

*Zvednutý most v centru Chicaga –
jeden z mnoha symbolů tohoto města.*

Foto Jaroslav Kříž.

ČESKÁ
AMERKA

Chicago

JAROSLAV KŘÍŽ

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Copyright © Jaroslav Kříž, 2022

Cover © Lukáš Tuma, 2022

Photos © archiv Ivana Dubovického, archiv Jaroslava Kříže, Eastland Disaster Historical Society, Chicago Tribune, Jaroslav Kříž, Náprstkovo muzeum, Shutterstock, Wikimedia Dommons – public domain, 2022

Drawings © Martin Ďásek, 2022

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2022

ISBN 978-80-278-0055-1 (print)

ISBN 978-80-278-1241-7 (ePub)

ISBN 978-80-278-1242-4 (mobi)

ISBN 978-80-278-1243-1 (pdf)

Věnováno Lence K.

OBSAH

Poděkování autora	9
Úvod	11
Prameny a metodika	15
Archivní a terénní výzkum v Chicagu	19
Česká emigrace do USA	23
Fenomén vystěhovalectví (emigrace)	25
Cílová stanice: Chicago	43
Historie města Chicaga a vývoj českých čtvrtí	50
První české osídlení	59
Praha a další osady	62
Plzeň (Pilsen) a menší české čtvrtě	68
Česká Kalifornie a jiné české čtvrtě	76
Cicero a Berwyn	83
České čtvrtě po roce 1945	88
Hospodářství a dělnictvo	92
Dělníci a socialismus	93
Čeští podnikatelé a živnostníci	103
Sonda: život podnikatele v Chicagu	114
Sociokulturní a náboženský život Čechů v Chicagu	134
Kulturní a spolková činnost	136
Typologie spolků	144
Náboženský život a svobodomyšlný tábor	152
Česká periodika v Chicagu	160
Kulturní kontakty s původní vlastí	164

Politická angažovanost české menšiny	169
Dlouholetý člen Kongresu: Adolph Joachim Sabath	175
Starosta Chicaga: Antonín Josef Čermák	181
Politici z předměstí Chicaga	192
Důležité události českého Chicaga	198
Velký požár roku 1871	199
Český národní hřbitov	207
Světová výstava roku 1893	222
Pomník Karla Havlíčka Borovského	233
Boj za nezávislost rodné země	239
Havárie parníku Eastland	249
Světová výstava 1933/1934	257
Česká komunita v Chicagu a druhý odboj	266
Závěr	275
Seznam pramenů a literatury	283

PODĚKOVÁNÍ AUTORA

Touto cestou bych rád poděkovat všem, bez nichž by tato kniha nemohla vzniknout. Nejprve prof. PhDr. Leoši Šatavovi, CSc., a prof. PhDr. Josefu Opatrnému, CSc., za jejich rady a cenné připomínky. Bez terénního výzkumu přímo v Chicagu a okolí by tato práce neměla vůbec žádný smysl; proto je potřeba poděkovat následujícím osobám: Klára Moldová z T. G. Masaryk Czech School v Ciceru (stát Illinois); June Pachuta Farris (1948–2018) z The Archives of Czechs and Slovaks Abroad (ACASA) při chicagské univerzitě a David Muhlena z National Czech & Slovak Museum & Library v Cedar Rapids (stát Iowa). Za pomoc při hledání materiálů zejména obrazového charakteru děkuji pracovníkům Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur: PhDr. Hana Popelová, CSc., a Mgr. Ondřej Crhák. Děkuji také PhDr. et JUDr. Ivanu Dubovickému za možnost využít obrazový materiál z jeho soukromého archivu. Vážím si též výborné spolupráce při vzniku monografie; proto poděkování míří k doc. PhDr. Marku Jakoubkovi, Ph.D. et Ph.D., z Ústavu etnologie FF UK a Mgr. Václavu Kotrmanovi, Ph.D., z Nakladatelství Epoque, s. r. o. Velké díky patří i mé rodině za neustálou podporu, především pak mé ženě, která se ujala redakce této publikace.

ÚVOD

Česká touha po poznání cizích krajin a kultur je historicky zdokumentována již od raného středověku. Jednalo se však o obchodníky, posly vládců, vojáky, duchovní či cestovatele, kteří se dostávali mimo hranice českého území a poznávali odlišné kultury. Pokud nebudeme brát v potaz několik výjimek v rámci etap vystěhovalectví z českých zemí během 16. až 18. století (zejména náboženského charakteru),¹ můžeme v podstatě do 19. století mluvit pouze o jedincích či malých skupinách, kteří migrovali z našeho území. Až předminulé století přineslo fenomén vystěhovalectví (emigrace) jako masové záležitosti. Důvody těchto migrací byly především sociálního a ekonomického rázu, proto je česká emigrace do Spojených států amerických během 19. a 20. století typickým příkladem výrazného odlivu obyvatelstva z rakouské monarchie, později Rakouska-Uherska, neboť v určitých oblastech docházelo k přelidnění a nedostatku pracovních příležitostí (zejména v rámci českých zemí).

Obraz Nového světa se utvářel v povědomí obyvatelstva českých zemí historicky již od 16. století.² Avšak až druhá polovina 19. století poměrně razantním způsobem změnila jeho význam a důležitost. Čeští vystěhovalci věřili, že americký kontinent jim přinese nové možnosti. Doufali, že v USA získají levnou půdu a budou moci založit farmu či v amerických velkoměstech naleznou dobře placenou práci a třeba se časem zlepší jejich

¹ Podrobněji BROUČEK, Stanislav, *Etapy českého vystěhovalectví*, Praha 2003.

² KAŠPAR, Oldřich, *Amerika Jakuba Malého v kontextu formování českého povědomí o Novém světě*, in: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 3, roč. 2001, Studia Ethnologica XIII, Praha 2005, s. 23.

sociální postavení. Pro mnohé Čechy se Amerika stala vidinou nového života.

Již v roce 1850 si dramatik Josef Kajetán Tyl (1808–1856) ve hře *Lesní panna aneb Cesta do Ameriky* uvědomil, jak emigrace může oslabovat národ. Chápal sice hospodářské důvody odcházejících Čechů, přesto agitoval proti vystěhovalectví, neboť nechtěl, aby byl v rámci Rakouského císařství oslabován český živel.³ Jeho hra však mohla mít i opačné účinky, než v jaké doufal a jaké předpokládal. Americký politolog a historik Howard Zinn (1922–2010) napsal tezi, že první věc, kterou Kryštof Kolumbus v Americe hledal, bylo zlato.⁴ Nehledali všichni emigranti z Evropy 19. století v metafoře zlata levnou zemědělskou půdu či ekonomické zajištění v amerických městech?

Podnětem této práce je skutečnost, že dějiny české emigrace ještě nejsou zcela náležitě zpracované. Toto tvrzení platí i o českém vystěhovalectví do Spojených států amerických během největších migračních vln 19. a 20. století. Na toto téma sice vzniklo mnoho odborných prací, ale žádná se ještě komplexně nezaměřila na české etnikum v americkém městě Chicagu. Po roce 1900 zde totiž žilo více než sto tisíc Čechů, což představovalo neuvěřitelnou sílu pro rozvoj kulturně-sociálního a zejména politického života komunity tohoto města. Chicago v této době bylo dokonce považováno za třetí největší české město (po Praze a Vídni) a díky tomu patřilo k jednomu z nejdůležitějších krajanských středisek v Americe i na světě. Česká etnická menšina nebyla pro město nevýznamná, proto má smysl popsat etnohistorický vývoj „českého Chicaga“.

Česká Amerika je z pohledu historiografie stále plná nezpracovaných témat, i když v posledních letech přibývají monografie, které chtějí tento

³ KUTNAR, František, *Počátky bromadného vystěhovalectví z Čech v době Bachova absolutismu*, Praha 1964, s. 9.

⁴ ZINN, Howard, *Dějiny lidu Spojených států amerických, 1. díl (1492–1845)*, Praha 2012, s. 6.

nedostatek překonat. Od roku 2010 vyšlo totiž více než deset publikací, jež zpracovávají uvedenou problematiku, a to z mnoha úhlů pohledů. Na analýzu českoamerických periodik se zaměřila Alena Jaklová.⁵ Dagmar Hájková zpracovala českoamerickou komunitu v období první světové války.⁶ Dílčími tématy vojenského charakteru a exilu se zabývá František Hanzlík.⁷ Syntézu vývoje české komunity v Americe během 19. století představil Marek Vlha ve své vynikající práci *Mezi starou vlastí a Amerikou*.⁸ Literární pohled na českou Ameriku přinesl Josef Švéda.⁹ Dalším dílčím příspěvkem jsou dvě publikace, jež spojuje osobnost jazykovědce, orientalisty a také určitou dobu krajanského novináře Aloise Richarda Nykla (1885–1958), který značnou část života prožil ve Spojených státech amerických.¹⁰ V roce 2017 vyšly dvě publikace, které zpracovávají téma

⁵ JAKLOVÁ, Alena, *Českoamerická periodika 19. a 20. století*, Praha 2010. Jednalo se o rozšíření publikace JAKLOVÁ, Alena, *Národnostní a sociálně-ekonomická sebereflexe českých přistěbovalců v českoamerických periodikách 19. a 20. století*, Praha 2006; dále JAKLOVÁ, Alena, *Proměny etnické a kulturní identity českých přistěbovalců ve Spojených státech amerických. Interpretace analýz českoamerického periodického tisku 19. a 20. století*, Praha 2014.

⁶ HÁJKOVÁ, Dagmar, „*Naše česká věc*“. *Češi v Americe za první světové války*, Praha 2011.

⁷ Naposledy HANZLÍK, František – KONEČNÝ, Karel – POLLEY, Ivana, *Československá obec legionářská v exilu 1949–1989*, Praha 2013. Dříve také HANZLÍK, František, *Vojenský exil a krajané v USA pro obnovu demokracie v Československu po únoru 1948*, Praha 2012; HANZLÍK, František, *Krajané a československý zahraniční odboj 1938–1945 v dokumentech a fotografiích*, Praha 2010; VONDRÁŠEK, Václav – HANZLÍK, František, *Krajané v USA a vznik ČSR v dokumentech a fotografiích*, Praha 2008.

⁸ VLHA, Marek, *Mezi starou vlastí a Amerikou. Počátky české krajanské komunity v USA 19. století*, Brno 2015.

⁹ ŠVÉDA, Josef, *Země zaslíbená, země zlořečená. Obrazy Ameriky v české literatuře a kultuře*, Příbram 2016.

¹⁰ NYKL, Alois Richard – ŽENKA, Josef (ed.), *Padesát let cest jazykozpytce a filosofa*, Praha 2016; NYKL, Alois Richard – ŽENKA, Josef (ed.), *Poznámky k revoluční akci v Chicagu (1914–1918)*, Praha 2017.

českého Chicaga.¹¹ V témže roce publikoval Vladimír P. Polách monografii *Krajané v USA a druhá světová válka*.¹² Publikace analyzuje českou komunitu v USA během druhé světové války zejména na základě rešerše krajanického tisku. V roce 2018 vyšla podruhé publikace Ivana Dubovického,¹³ který zpracoval syntézu česko-amerických vztahů v průběhu pěti staletí, samozřejmě s důrazem na 19. a 20. století. Závěrem jmenujme ještě jednu novější práci, a to knihu historika Martina Bočka *S nadějí za oceán*.¹⁴ Publikace popisuje fungování lodních společností v habsburské monarchii a současně mapuje fenomén evropského vystěhovalectví do USA z pohledu přepravních společností. Jedná se spíše o okrajové téma, přesto tato práce dále rozvíjí tematiku české Ameriky. Stručný přehled nedávno vydaných vědeckých monografií podtrhuje neustálý a v posledních letech narůstající zájem o česko-americké vztahy, a to nejen v historické perspektivě. Doplňme také, že vedle odborné literatury vzniklo v posledních letech i několik uměleckých děl¹⁵ zpracovávajících tematiku české Ameriky pro laickou veřejnost, což je další důkaz toho, že o problematiku se zajímá stále více osob.

¹¹ KRÍŽ, Jaroslav – KRÍŽOVÁ, Lenka, *Střípky z českého Chicaga. Edice dokumentů k dějinám Čechů v americkém Chicagu v letech 1848–1918*, Praha 2017; NEKOLA, Martin, *České Chicago*, Praha 2017.

¹² POLÁCH, Vladimír P., *Krajané v USA a druhá světová válka. Studie na pozadí krajanického tisku*, Olomouc 2017.

¹³ DUBOVICKÝ, Ivan, *Češi v Americe a česko-americké vztahy v průběhu pěti staletí. Czechs in America and Czech-American relations in a course of five centuries*, Praha 2018.

¹⁴ BOČEK, Martin, *S nadějí za oceán. Soupeření lodních společností o zákazníky v habsburské monarchii na přelomu 19. a 20. století*, Plzeň 2019.

¹⁵ Například FUČÍKOVÁ, Renáta, *Historie Čechů v USA*, Praha 2019; NEKOLA, Martin (ed.), *Pražané ve světě. Sedm komiksů o úspěšných krajanech*, Praha 2020; PÁNEK, Tomáš – KAŇÁKOVÁ, Martina (eds.), *Čechoslováci ve světě*, Praha 2019.

PRAMENY A METODIKA

Vzhledem ke zvolenému badatelskému zaměření a časovému ukotvení práce jsou hlavními prameny texty, které pojednávají o Čechách v Americe v letech 1848–1945, konkrétně o českém etniku v Chicagu. Práce je tedy zpracována na základě dostupné literatury (americké a české provenience), archivních pramenů a periodik. Důraz je především kladen na prameny a periodika, jež vycházela (či byla vydávána) přímo v americkém Chicagu.

Zdroje informací k českému Chicagu lze rozdělit do několika skupin. Literatura věnovaná dějinám Chicaga je velmi hojná.¹⁶ Ve většině publikací se lze setkat s informacemi o českém osídlení, neboť patřilo k těm významnějším. V současné době vychází v USA edice *Images of America*, přičemž několik dílů je problematice českého přistěhovalectví a rozvoji českých čtvrtí alespoň částečně věnováno.¹⁷

Vedle sekundární literatury vyniká zejména dobová odborná literatura. Nejúplnější syntézu představuje v tomto směru klasická práce Rudolfa Bubeníčka.¹⁸ Ten své dílo publikoval nejprve časopisecky v *Denním hlasateli*, poté přistoupil k vydání knižnímu, ovšem v menším rozsahu, než který původně plánoval. Jeho dějiny tak končí rokem 1893. Rudolf Bubeníček vycházel z velkého množství pramenů, zároveň sám realizoval

¹⁶ Například SKERRETT, Ellen – PACYGA, Dominic A., *Chicago. City of Neighborhoods*, Chicago 1986; DURKIN KEATING, Ann (ed.), *Chicago Neighborhoods and Suburbs*, Chicago 2008; PACYGA, Dominic A., *Chicago. A Biography*, Chicago 2011; SPINNEY, Robert G., *City of Big Shoulders. A History of Chicago*, Dekalb 2000.

¹⁷ Například DEUCHLER, Douglas, *Berwyn*, Charleston – Chicago – Portsmouth – San Francisco 2005; MAGALLON, Frank S., *Chicago's Little Village. Lawn-dale-Crawford*, Charleston 2010; PERO, Peter N., *Chicago's Pilsen Neighborhood*, Charleston 2011; STERNSTEIN, Malynne, *Czechs of Chicagoland*, Charleston – Chicago – Portsmouth – San Francisco 2008.

¹⁸ BUBENÍČEK, Rudolf, *Dějiny Čechů v Chicagu*, Chicago 1939.

řadu rozhovorů s pamětníky. Informace z almanachů a památníků, které ve městě vycházely zejména k jednotlivým výročím, podroboval pečlivě kritice a snažil se je ověřovat z několika zdrojů.

Dobovou odbornou literaturu reprezentují další historiografické práce (např. od Jana Habenichta¹⁹ či Jaroslava Egona Salaby-Vojana),²⁰ nejrůznější příručky praktického rázu (kuchařky, lékařské knihy), ale třeba také učebnice, z nichž lze také při užití náležité metodologie vytěžit řadu informací.

Samostatným oddílem jsou periodika vydávaná v Chicagu i okolí. Mezi nejvýznamnější chicagské noviny patřily *Amerikán*, *Denní hlasatel*, *Národ*, *Spravedlnost*, *Svornost*, *Vesmír* a *Ženské listy*. Velkou většinu z nich vydával nakladatel August Geringer. K nejvýznamnějším z nich patří *Svornost* (od 1875) a *Denní hlasatel* (od 1891). Roku 1878 začal August Geringer vydávat vlastní kalendář²¹ s názvem *Amerikán*, který se stal prvním českým kalendářem v USA a co do rozšíření a trvání tvoří dodnes jedinečný a nepřekonatelný pramen. Kalendář kromě toho, že na svých stránkách otiskoval mnoho vzpomínek prvních osadníků, také zaznamenával historii české menšiny v USA, proto se jedná o důležitý pramenný materiál.

Prameny se nacházejí většinou v knihovnách (zejména amerických), v menší míře v muzeích a archivech. Samostatné archivní fondy reprezentují

¹⁹ Zejména HABENICHT, Jan, *Dějiny Čechův amerických*, St. Louis 1910; HABENICHT, Jan, *Z paměti českého lékaře*, Chicago 1897.

²⁰ Především SALABA-VOJAN, Jaroslav Egon, *Česko-americké epistoly*, Chicago 1911; TÝŽ (ed.), *Památník k odhalení pomníku Karla Havlíčka v Chicagu, Ill. Dne 30. července roku 1911*, Chicago 1911; TÝŽ, *České Chicago*, in: Adresář a almanach českého obyvatelstva v Chicagu, Chicago 1915, s. 29–68; TÝŽ, *Z minulosti Chicaga a počátků českého Chicaga*, in: Zlatá kniha československého Chicaga, Chicago 1926, s. 13–23.

²¹ První české tištěné kalendáře nalezneme již v 15. století. Plnily především úlohu zábavné četby; dále většinou obsahovaly planetář (výklad znamení), pranostiky, přísloví a různá pořekadla. Byly určeny zejména pro nižší a méně vzdělané vrstvy obyvatelstva, viz KARPATSKÝ, Dušan, *Malý labyrint literatury*, Praha 1997, s. 248.

Přebal Amerikánu, národního kalendáře pro rok 1896, který vycházel v nakladatelství Augustina Geringera. Zdroj: archiv Jaroslava Kríže.

ACASA (Archives of Czechs and Slovaks Abroad) na University of Chicago²² a Geringer Family Papers v Chicago History Muzeum.²³ Archiv Čechů a Slováků v zahraničí byl založen roku 1972 při chicagské univerzitě. ACASA je fond velmi různorodý. Obsahuje na několik tisíc knih nejrůznějšího charakteru, brožur, výročních publikací, almanachů a periodik, také však archivní materiály – pozůstalosti významných Čechoameričanů a Čechoslováků. Nejedná se ale jen o materiály vydané nebo vzniklé na území Spojených států amerických. Proto se zde dají nalézt i informace o Čechích v Austrálii, Jižní Americe, Kanadě atp. Archiv Geringerovy rodiny v chicagském muzeu historie obsahuje zejména dokumentaci týkající Augusta a Vladimíra Geringerových, Jaroslava Pšenky a Vlasty Adély Vrázové. Jsou zde obsaženy dokumenty velmi různorodého charakteru.

V Čechách je nejdůležitějším zdrojem krajanská knihovna a archiv Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur, poněvadž se tam nachází nejvíce materiálů k problematice „českého Chicaga“ na území České republiky.²⁴

Z dokumentů osobní povahy vyšla tiskem jen malá část – většinou se jedná o paměti.²⁵ Ego-dokumenty nejsou – až na drobné výjimky – dochovány institucionálně, řadu z nich dodnes vlastní potomci někdejších imigrantů. Do některých dopisů lze nahlédnout v českých archivech a muzeích, jedná se ovšem o nahodilou záležitost.

²² Internetové stránky ACASA: <http://www.lib.uchicago.edu/e/su/slavic/acasa.html>.

²³ Internetové stránky Chicago History Museum: <http://www.chicagohistory.org/>.

²⁴ Kromě „standardních“ pramenů a odborné literatury zde ještě nalezneme scrapbooky (výstřížkové knihy). Archiv pohlednic a fotografického materiálu je též poměrně rozsáhlý.

²⁵ V nedávné době vyšly paměti Adolpha Joachima Sabatha (1866–1952), významného Čechoamerického politika, který působil pětáctyřicet let v americkém Kongresu (zvolen za Chicago), viz NEKOLA, Martin (ed.), *Čech v americkém Kongresu*, Praha 2020.

Z pramenů patří k nejvýznamnějším almanachy a památníky jednotlivých spolků, náboženských osad či jiných institucí. Obsahují většinou stručnou historii, seznamy členů a další statistické údaje; z ikonografických materiálů potom fotografie, ilustrace, zřídka mapy. Dále jsou zachovány stanovy spolků (obsahují však stereotypně se opakující informace). Na druhé straně nám tyto prameny zobrazují určitou každodennost české komunity v americkém Chicagu během 19. a 20. století.

ARCHIVNÍ A TERÉNNÍ VÝZKUM V CHICAGU

Knih je zpracována především na základě krátkodobého archivního a terénního výzkumu přímo ve Spojených státech amerických. Autor absolvoval dva výzkumy v USA v letech 2014–2015. V roce 2014 si zajistil stáž v T. G. Masaryk Czech School, jež sídlí v Ciceru, které je předměstím Chicaga a bývalou českou čtvrtí. Stáž proběhla v termínu od 10. listopadu do 19. prosince 2014. Díky tomu navázal autor kontakty se současnou českou komunitou v Chicagu a také mohl prostudovat materiály v archivu ACASA na chicagské univerzitě. Dále navštěvoval knihovnu Czech and Slovak American Genealogy Society of Illinois,²⁶ jež sídlila do prosince 2014 v Ciceru, nyní však sídlí ve veřejné knihovně v Riverside (též předměstí Chicaga). Provedl také několik terénních výzkumů v bývalých českých čtvrtích, ze kterých pořídil mnoho obrazového materiálu.

Druhý pobyt proběhl v červenci 2015, a to v rámci projektu *Interdisciplinární otázky studia českého etnika v Chicagu v letech 1848–1918*, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2015. Autor byl spoluřešitelem tohoto projektu. Archivní a terénní výzkum probíhal ve státech Illinois a Iowa ve Spojených státech amerických. Výzkum byl uskutečněn

²⁶ Internetové stránky CSAGSI: <http://www.csagsi.org>.

Joe and Rika Mansueto Library a Joseph Regenstein Library na University of Chicago. V Regensteinově knihovně sídlí ACASA. Foto Jaroslav Kříž.

zejména v Chicago History Museum, Archives of Czechs and Slovaks Abroad, Czech and Slovak American Genealogy Society of Illinois, T. G. Masaryk Czech School v Chicagu a v National Czech and Slovak Museum and Library v Cedar Rapids.

Terénní výzkum proběhl také v bývalých českých čtvrtích v rámci studia míst paměti. V Chicagu se jedná zejména o české čtvrtě Plzeň (Pilsen) a Česká Kalifornie (Czech California). Nejzajímavějším místem pro výzkum je však Český národní hřbitov (Bohemian National Cemetery) v Chicagu, jenž je stále funkční, a díky tomu lze zdokumentovat jazykový vývoj na hřbitovních deskách (především poameričtování – změny českých jmen, zánik diakritiky atp.).

National Czech & Slovak Museum & Library v Cedar Rapids ve státě Iowa. Foto Jaroslav Kříž.

V České republice čerpal autor materiály zejména z Národní knihovny České republiky v Praze a také z pražského Náprstkova muzea afrických, asijských a amerických kultur. Zde se nachází množství krajanských knih a periodik (noviny, kalendáře) z USA. Archivní materiál byl čerpán v Muzeu Českého ráje v Turnově, Muzeu města Mnichovo Hradiště, Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, Státním okresním archivu Strakonice a v Muzeu a galerii Vodňany. Autor práce také využíval několik internetových databází (např. přístup k českým digitalizovaným matrikám či systému Kramerius při NK ČR).

V rámci svých výzkumných cest po Evropě navštívil autor několik muzejních institucí, které se tematicky věnují vystěhovalecké problematice.

Jednalo se o Maritime Museum v anglickém Liverpoolu,²⁷ dále o Red Star Line Museum²⁸ v belgických Antverpách a Muzeum emigrace v německém Hamburku.²⁹ Tyto výzkumné pobyty přispěly k většímu pochopení vystěhovalecké problematiky a také k rozšíření povědomí o odborné literatuře zejména sekundárního charakteru.

²⁷ Internetové stránky Námořního muzea v Liverpoolu: <https://www.liverpoolmuseums.org.uk/maritime-museum>.

²⁸ Internetové stránky Muzea rejdářské společnosti Red Star Line: <https://www.red-starline.be>.

²⁹ Internetové stránky Muzea emigrace v hamburském Ballinstadtu: <https://www.ballinstadt.de>.